

Något om kvarnar, sågar och annan småindustri jämte bruk och bruksgårdar inom Gunnarskog.

Den äldsta maskinmässiga tillverkningen av varor och förnödenheter eller bearbetning av vissa råvaror inom en sådan trakt som Gunnarskogs socken är troligen brödsädens förmalning. Därför har också över ett sextiotal kvarnar veterligen funnits inom socknens nuvarande gränser förutom ett mindre antal inom två hemman som sedan 1850-talet tillhör Bogen, som därför tillhör Gunnarskog. På några ställen har troligen funnits kvarnar sedan lång tid tillbaka: Sälboda, Rexed, Treskog, Bortan och möjligen Arbotten. Dessa har troligen fungerat som tullkvarnar sedan bygghusen blivit tätare och den odlade jordarealen större. Men de flesta — omkring ett femtiotal — voro s. k. bäck- eller fotkvarnar, den senare benämningen kommer av driftsanordningen: skovlarna voro ambragta direkt å den vertikala hjulstockens nedersta del, medan den övre kvarnstenen medels det s. k. långjärnet var fästad vid stockens övre ände. Det bör nämnas att ordet skvaltkvarn ej förekommer i gunnar-skogsdialekten. Dessa enkla anläggningar i de talrika forsarna har dock haft stor betydelse för våra förfäders behov och livsföring, särskilt för skogstraktens befolkning, där t. ex. den ofta besvärliga, kanske milslånga kvarnvägen härigenom kunde medbringas till en eller annan km. Några granar kunde därför slå sig tillsammans och uppföra en liten kvarn i närmaste lämpliga vattenfall, och sådana var det gott om här och var inom socknen. Där man ej kunde använda eller hade tillgång till häst för transporten tog man sin mäldpåse på ryggen och knogade iväg till kvarnstället, drog på vattnet ifall kvarnen ej var i gång och började malningen, vilken tog rätt lång tid, så att ibland gick även natten åt innan man var färdig. Man var sin egen mjölnare. Var det flera delägare, så blev det ibland nödvändigt att dygnlägga kvarnen så att alla fingo mala enligt en uppgjord plan, fingo vissa dygn var. Efterhand uppstod bland des-

sa enligt belägna platser en viss romantisk mystik, i släkt med den som uppkommit kring fäbodarna och fäbordslivet. Man kunde t. ex. få höra näcken, se forsgubben o. s. v.

Ibland kunde ett helt byalag, någon gång en enskild bonde stå för en kvarnanläggning. Men det fanns också hemman, såsom t. ex. Stora och Lilla Gårdsås där ett flertal hemmansägare uppförde var sin kvarn. Sex stycken fotkvarnar funnos samtidigt i den lilla älv som rinner genom själva byn och bildar flera småforsar. Det är ovisst om det var motvilja för kollektiva företag eller tanke på större bekvämlighet som här var upphovet till kvarnarnas mångfald. Samtliga bortspolades den s. k. regnsöndagen i slutet av aug. 1844 då även ett par stycken öster om sjön Vassbotten förintades. Tre av Gårdsåskvarnarna blevo återuppbyggda.

I Ekhöjden inom hemmanet Bortan finnes ännu själva stommen av socknens sista fotkvarn i behåll. Några personer ha föresatt sig att söka rädda denna rest av gammal bygdekultur, och som traktens befolkning samt Billeruds aktiebolag å vars mark kvarnruinen är belägen ställt sig villiga till företaget, vill man hoppas att detsamma kan lyckligt slutföras.

I samband med järnbruken uppfördes större tullkvarnar med liggande vattenhjul samt två å tre stenar, och dylika anlades också i senare tid av enskilda personer. Sålunda byggde brukspatron Sundström på Charlottenberg inom hemmanet Bortan en som efter en tid inköptes av storbonden Anders Hjerpe, och den företagsamme storbonden Anders Mattsson i Treskog uppförde två stycken i bruksälven därstädes, hemmansägarna Nils Magnusson i Gröttvål och Olov Andersson i Bortan uppförde var sin kvarn (den förstn. även en såg) inom respektive hemman. Samtliga äro nedlagda. Likaså Fagerfors eller övre Järperuds kvarnen vilken var i drift till 1930-talet. Den ägdes förutom av en

mindre hemmansdel av mjölnaren Johannes Nilsson f. i Rexed. Han uppförde även såg i samma vattenfall vilken nedlades samtidigt med kvarnen. Nedre Hjärperudskvarnen ödelades för en tid genom en naturkatastrof. Den 8 aug. 1879 föll ett skyfallsliknande regn varigenom vattnet började rinna över dammen. Mjölnaren brydde sig ej om att öppna dammluckan utan älven sköljde bort en stor del av rullstensåsen söder om kvarnen och fick härigenom en föra. Själva kvarnen som var grundad direkt på berget stod kvar, men den till kvarnen hörande klensmedjam blev däremot bortförd av vattnet. Ett mindre garveri nedanför fallet blev även kvarstående, men vattnet skall ha stått fem kvarter högt över golvet.

Blott en vattendriven kvarn i enskild ägo är nu i bruk inom socknen. Den är belägen i Arbotten och äges nu av hemmansägaren Karl Johansson, vilken år 1920 ombyggde densamma från vattenhjul till turbindrifft samt försedde den med torkinrättning och siktverk. Den anlades år 1882 av Magnus Elofsson i Byn, en av socknens dåvarande storbönder, vilken sedan försälde den till nuvarande ägarens fader, J. A. Nilsson från Glava. Den har tre par stenar varav det ena paret är avsett för skärning.

Av brukskvarnarna har den vid Sälboda varit nedlagd något tiotal år och den rätt till fri husbehovsförmalning som Säteruds och Östra Sälbodas hemmansägare betingade sig som vederlag för deras andel i vattenfallet är överflyttad till Rexed. Denna kvarn som är uppförd på samma plats som den gamla brukskvarnen, vilken nedbrann på 1860-talet är socknens förmämsta beroende på god vattentillgång. Den har flera gånger om- och tillbyggt, och har nu förutom tre par stenar torkinrättning, ett modernt siktverk rensningsmaskin m. m. Den drives med turbin liksom den bredvid liggande sågen. Treskogs kvarn och såg, även belägen i ett och samma vattenfall drives ännu med vattenhjul. Båda anläggningarna äro av den typ som var vanlig under 1800-talets senare del, kvarnen med två eller tre par stenar och en blåsmaskin, sågen med ram och enkelt hantverk. Treskogs kvarnen har sedermera försetts med modernt siktverk. Den av natursten murade och med två små valvbågar försedda landsvägsbron utgör även dammbyggnad och är en sevärd rest från brukstiden. Kvarnarna vid Arbotten, Rexed och Treskog äro nu de enda som äro i drift inom Gunnarskog. Vad slutligen den gamla brukskvarnen vid Fredros beträffar, var

den igång ännu för ett par år sedan, men har nu troligen även den spelat ut sin roll.

Som minnesmärke från svunnen kulturperiod, 1800-talet, skulle den bli en sevärdhet, med sina vattenhjul och kuggväxlar inom det av gråsten murade "underhuset" samt det av rejält virke timrade kvarnhuset, vilket dock för sitt fortbestånd skulle tarva en rätt grundlig reparation. Här liksom vid Treskog och Rexed är Billeruds Aktiebolag ägare.

Det skulle vara intressant att anföra något om mjölnarna, men tid och utrymme tillåter icke detta. Man vill dock nämna den kända mjölnarsläkten Olsson från Treskog, varav ett flertal äro bekanta som händiga och musikaliska. Den mest kände är nog Magnus Olsson, Hundviken, ett mekaniskt geni som enligt allmänna mening hos dem som kände honom aldrig blev bet för någonting ifråga om mekanik. Såsom en omdömesgill person en gång på tal om Magnus Olssons händighet enkelt och resolut yttrade att "då som inte mjölnar-Magnus kan göra, då näggem nån sen går häller". Eller den gamle Erik Solberg på Fredros gemytlig och språksam, god historieberättare och spelman, vilken ännu för ett par år sedan sysslade i kvarnen. Nu har han måhända slutat med att spela men det var ej så länge sen han brukade "ta" någon av Lomjansgutens eller Jong ve Abborrsjöns vackra låtar. Båda dessa mjölnare tillhörde helt skilda släkten.

Anders Olsson
Gravås

(Forts. i ett kommande nummer).